

NA YAVU TU 169

Na Lawa e Vauci ira na i Taukei kei ira na Lewe ni vei Yavusa ena vei Matanitu Tu Vakai-ira

Na Matabose Raraba ni Tabana ka Qarava na Veimaliwai Vakacakacaka e Vuravura (International Labour Organisation) me vaka e kaciva na Matabose Levu mai Geneva, ena kena i ka Vitusagavulukaono (76) ni Bose ka vakayacori ena i ka 7 ni Jiune ni 1998

Ka vakananumi kina na vei lawa eso e vakayagataki vaka vei matanitu me vaka e volai tiko ena Yavu Tu e vauci ira na Taukei kei na Lewe ni Yavusa me vaka e vakadonui e na 1957

E laurai kina na vei lawa e vauca na noda dodonu vaka-tamata raraba, na dodonu ni rawaka vakai lavo, bula vaka-mata tamata kei na noda dodonu vaka-tamata yadudua kei na noda dodonu vaka politikiki, ka vaka kina na vei lawa tale eso e tarovi kina na veivakaduiduitaki, kei

Na kena sa basika ni sa levu na ka esa veisau ena vei lawa eso era a se volai ena 1957, ka vaka kina na veika eso sa veisau ena kena vakatoroicaketaki na nodra bula nai Taukei ena veiyasai vuravura, sa dodonu kina me na laurai na kena vakarautaki na vei lawa vou eso me vauca na veisau sa mai yaco, kei

Na kena nanumi talega na nodra vinakata na i Taukei me ra vakatulewa ena nodra bula, matanitu kei na kena vakatorocaketaki na nodra bula vakailavo kei na ke na taqomaki ka vakaukauwataki (vakaqacotaki) na nodra i tovo, vosa kei na vakabauta, ena yavu vakalawa ni vei vanua era bula tiko kina, kei

Na kena sa laurai ni ra sa sega ni ra rawa ni vakayagataka na vei kawa tamata oqo na nodra dodonu me vakataka na nodra galala o ira na vo ni lewenivanua ena vei vanua era bula vata kina, ka sa tekivu me yali

yani na nodra I tovo ni bula, tovo vaka-vanua kei na nodra nanuma, kei

Na kena vakananumi na veika era sa vakaitavi kina nai Taukei kei ira na lewe ni vei yavusa ki na i tovo ni bula, na bula raraba kei na noda duavata na vei kawa tamata kei na veivukei vakamatanitu kei na cakacaka vata,

Ka laurai ni so na veika oqo e sa vauci tiko e na veilawa eratou sa vakadeitaka oti tu na matabose kei vuravura (United Nation), na tabana e qarava na kakana kei na teitei ena matabose kei vuravura (FAO) na United Nations Educational, Scientific and Cultural Organisation kei na World Health Organisation, ka vaka talega kina na International American Indian Institute, ena kena i vakatagede eso e na nodra vei tabana ni vei qaravi, ka sa navuci me tomani tikoga na kena tutaki ka vakadeitaki na vakayagataki ni vei lawa oqo,

Na kena sa vakadonui me ciqomi na vei vakatutu eso ka kau cake mai me mai veisau kina eso na tiki ni Yavu Tu e vauci ira nai Taukei kei na Lewe ni vei yavusa ni 1957 (Naba 107) ka i ka va tiko ni ka e veivosakitaki e na bose oqo,

Ka sa ciqomi ka vakadeitaki ni vei vakatutu oqo e sa na vakabau me sa na dikevi kina na veisau eso ka gadrevi e na vei tiki ni lawa vakaturi e vauci ira nai taukei kei na lewe ni vei yavusa, ni 1989:

Wase Dua: Lawa Raraba.

Tikina 1

1. Na Yavu Tu oqo e vauca na:

a) lewe ni vei yavusa ena vei matanitu tu vakai ira ka wasei ira tani mai vei ira na lewe ni nodra vanua tale eso na nodra bula vaka kawa tamata, i tovo kei na i tuvaki ni

nodra bula vakailavo, ka vakatulewataki na nodra bula, vaka i wase ga se taucoko, mai na nodra i tovo vakavanua, vakabauta se so tale na lawa buli;

b) o ira na lewenivanua ena vei matanitu tu vakai ira ka ra vakadeitaki ni ra i taukei ni vanua ni ra vakawa mai vei ira era bula taumada ena vanua oya, se na dua tale na vanua ka okati me tiki ni nodra vanua, ena gauna ni valu se na gauna e vakaduri kina na veiwasewase vakavanua se e na kena vakamatanitutaki na nodra vanua ka, veitalia ga nodra i tutu vakalawa, e ra se maroroi tu ga, vaka i wasewase se taucoko, na nodra i tovo, bula veimaliwai, bula vakailavo kei na nodra bula vakapolitiki vakai ira.

2. Na nomu vakadeitaka vakai iko ni ko i Taukei se dua na Lewe ni dua na yavusa e dua tiko na tikina bibi e na kena vakadeitaki na vei mata tamata eso era vauci ena Yavu Tu oqo.

3. Na kena vakayagataki na vosa, “na kawa tamata” (peoples) e na lawa Yavu Tu oqo me kakua ni nanumi ni na veisautaka na vei dodonu eso e vauci vata kei na vosa oqo me vaka e volai tiko ena veilawa ni veimatanitu raraba.

Tikina e 2

1. Sa nodra i tavi na veimatanitu, ena na nodra vakaitavi talega na kawa tamata era okati kina, me ra vakaqacotaka na kena qaravi na taqomaki ni nodra dodonu na kawa tamata oqo ka vakadeitaki talega kina na kena rokovi na kedra i rogorogo.

2. Na veiqaravi oqo me okati kina:

a) na kena vakadeitaki vei ira na kawa tamata oqo ni tautauvata na nodra dodonu kei na vei galala eso e vauci vakalawa ena vei matanitu era bula tiko kina kei ira na vei mata tamata tale eso;

b) na kena tutaki na nodra rawa ka ena nodra bula veimaliwai, bula vakailavo kei na nodra i tovo vaka kawa tamata ka dokai tiko kina na nodra i tovo ni bula vakavanua;

c) me ra vukei na vei kawa tamata oqo mera tagutuva na vei dredre ni bula vakailavo ka vakavuna me ra vei yawaki ena nodra rawa ka, kei ira mata tamata tale eso e ra bula vata tiko, ena dua na sala e vei ganiti kei na nodra tatadra kei nai tovo ni nodra bula.

Tikina e 3

1. E dodonu me nodra talega nai Taukei kei ira na Lewe ni vei yavusa na dodonu vakatamata kei na galala ka sega ni vakataotaki se vakaduiduitaki na tikina oqo e dodonu e na kena vakayagataki vakatautauvata vei ira na tagane kei na yalewa.

2. Me kakua ni dua na vei vakasaurarataki me na vakayacori me rawa ni biliraka sobu na vei dodonu vakatamata se nodra galala na vei kawa tamata oqo, ka okati kina na dodonu era sa volai tiko ena Yavu Tu oqo.

Tikina e 4

1. Me dau dikevi na vei lawa eso e na dau taqomaka na tamata, na nodra i tuvatuva ni bula, cakacaka, i tovo kei na vanua era bula kina na vei kawa tamata oqo.

2. Na vei sala oqori me **kakua ni saqata na nodra gagadre** na kawa tamata oqo.

3. Na nodra dodonu vakatamata na lewenivanua, **ka sega kina na veivakaduiduitaki**, me na kakua ni biliraki sobu mai na vei sala e vakadonui oqo.

Tikina e 5

E na kena vakayagataki na tiki ni lawa oqo:

a) e na dau taqomaki na nodra vakabauta kei nai tovo ni vakabauta ni vei kawa tamata oqo, ka me laurai na vei dredre eso era dau sotava vaka i lawalawa se yadudua;

b) e na dodonu me na rokovi kina na na **bibi ni nodra** i tovo, vakarau ni bula kei na lawa na kawa tamata oqo;

c) me na dau vakasaqarai na vei tuvatuva eso ka rawa ni dau vukea na vei dredre era sotava na kawa tamata oqo ena nodra i vakarau vovou ni bula kei na cakacaka, ka me ra vakaitavi ka veivuke kina o ira na kawa tamata e tarai ira na vei lawa oqo.

Tikina e 6

1. Ena nona vakayagataka **na lawa oqo, o ira na veimatani**tu e dodonu me:

a) ra na vakasalataki ira na kawa tamata era okati ena lawa oya ke vinakati me na veisautaki e dua na tiki ni lawa ka na rawa ni na tara na nodra bula se nodra dodonu;

b) me vakarautaka eso na gaunisala e ra rawa ni ra na vakaitavi kina na vei kawa tamata oqo ena kena vakataulewataki na veika e baleti ira;

c) me vakarautaka na gaunisala eso me na vakaqacotaka taucoko sara na nodra nanuma, tatadra na vei kawa tamata oqo ka solia sara talega na veika eso e gadrevi me na vakayacori kina na vei tikina oqo.

2. Na veivakasalataki kei na veitalanoa e dau vakayacori me baleta na Yavu Tu oqo me na vakayacori ena savasava, veivakabauti kei na sala e veiganiti kei na ka e gadrevi me na rawai taumada mai na veisau e sagai tiko.

Tikina e 7

1. E dodonu me ra na vakatulewataki na vei kawa tamata oqo na i tuvatuva ni veivakatorocaketaki ka na rawa ni tara na nodra bula, nodra vakabauta, na nodra i tovo ni veiliutaki kei na vakabauta vakalotu, kei na qele era tawana tiko se vakayagataka, ka dodonu me ra vakatulewataki, ena kena i yalayala e rawa, na nodra bula vakailavo, bula vakavanua kei na vakaqacotaki ni nodra i tovo. E dodonu talega me ra vakaitavi ena kena navuci na vei tuvatuva eso ni matanitu se wasewase ni vei matanitu ka na tara talega na nodra bula.

2. Na kena vakatoroicaketaki nai tuvaki ni nodra bula kei na cakacaka ka vakakina nai vakatagedegede ni bula raraba kei na vuli ka me baleti ira na vei kawa tamata oqo e dodonu me dau vakaliuci ena kena navuci na vei tuvatuva eso ni veivakatoroicaketaki ena vanua era bula tiko kina. Ia, e dodonu me ra vakaitavi ka veitokoni talega kina o ira na vei kawa tamata oqo. Na vei

tuvatuva eso e navuci e dodonu me dau vukea sara talega na veivakatoroicaketaki oqo.

3. Sa dodonu me na dau vakadeitaka na matanitu me dau dikevi vakamatata e na veigauna na kena dau tarai ira na vei kawa tamata oqo ena nodra bula vakalotu, se vakavanua, na tuvatuva eso na ka e navuci me dau vakayacori. Na veika e laurai mai na vakadidike vaka oqo e dodonu me na dau tiki ni vei tuvatuva eso e na vakayagataki.

4. Sa dodonu me tuvana na matanitu na vei sala e na taqomaki ka maroroi kina na vei vanua e ra bula kina na vei kawa tamata oqo.

Tikina e 8

1. E dodonu me na dau rokovi na vei lawa vakavanua kei na nodra i tovo vakavanua na vei kawa tamata oqo ena kena dau vakayagataki na lawa ni vei matanitu.

2. Sa dodonu me ra maroroya na vei kawa tamata oqo na nodra i tovo kei na tuvatuva ni bula kevaka e sega ni veisaqasaqa kei na lawa ni matanitu era bula tiko kina kei na lawa ni veimatanitu me baleta na dodonu ni vei kawa tamata ka vakayagataki raraba ena vei yasai vuravura. Me na vakaduri na vei sala eso me na muri ena kena na dau vakatulewataki na vei duidui eso e na dau basika ena kena vakayagatki na lawa oqo.

3. Na kena vakayagataki na i ka dua (1) kei na i ka 2 ena tikina oqo e sega ni dodonu me na vakataotaki ira na lewe ni vei mata tamata oqo mai na nodra vakayagataka na nodra dodonu kei na nodra galala.

Tikina e 9

1. E dodonu me na rokovi na vei lawa eso era vakayagataka na vei kawa tamata oqo me ra vakatulewataka kina se totogitaka kina e dua na nodra e cala kevaka e veirauroa na lawa oya kei na lawa ni matanitu kei na lawa ni vei matanitu ena vuravura raraba.

2. Na nodra lawa na veimata tamata oqo me baleta na kena rokovi na veika vakalawa e dodonu me na dau rogoci talega mai vei ira na dauvakatulewa kei na mataveilewai eso ka dau qarava na vei kisi vakaoqo.

Tikina e 10

1. Me dau tauri nai tuvaki ni nodra bula vakailavo, bula vakavanua kei na veitiki ni nodra i tovo ni bula na vei kawa tamata oqo ena gauna e dau vakatauci kina nai totogi ni dua na cala era vakayacora.

2. Me soli na totogi eso ka sega ni na okati kina na nodra vesu ena veivale ni veivesu.

Tikina e 11

Me kakua ni vakatarai na kena kau tani mai vei ira na kawa tamata oqo na veika e dodonu mera bula ka qaravi kina, se saumi se sega, ka dodonu me na totogitaki vakalawa, vakavo ga na vei kisi eso e sa vakamatataki tu vakalawa me baleti ira na lewenivanua kece sara.

Tikina e 12

Me ra na taqomaki mai na kena vakacacani na nodra dodonu o ira na vei kawa tamata oqo, ka rawa talega nira vakayagataka na lawa, vakayadudua se dua na matabose e vakaduri me valataki ira, ena kena taqomaki na nodra dodonu. Me na qarauni ka vakarautaki na I tuvatuva eso me na vakadeitaki kina ni sa matata vakavinaka vei ira na vei lewe ni vei kawa tamata oqo na veika era valataka ena dua na veilewai vakalawa ka me ra na matata talega, ena nodra vukei ena vakadewataki se gaunisala cava tale era rawa nira vukei kina.

Wase Rua – Qele

Tikina e 13

1. E na kena vakayagataki na tiki ni Yavu Tu oqo, e dodonu me na rokova na matanitu na veika e bibi ena nodra i tovo ni bula kei na vakabauta vakayalo ni vei kawa tamata oqo me baleta na nodra qele kei na veivanua era bula tiko kina, se ruarua, era tawana tiko se sega, vakabibi na kena vakasama raraba.

2. Na vakayagataki ni vosa na “qele” (Lands) ena tikina e 15 kei na 16 e na okati kina na veivanua era tawana se vakayagataka tiko na vei kawa tamata oqo.

Tikina e 14

1. Na dodonu ni nodra taukena ka tawana na vei tiki ni qele era tawana tu mai vakavanua o ira na vei kawa tamata oqo e dodonu me na vakadeitaki. Me na taurivaki talega na vei tuvatuva eso ka na taqomaka na nodra dodonu na kawa tamata oqo ena nodra vakayagataka na

qele e sega ni ra tawana vakatabaki dua, ia ka ra rawa ni ra vakayagataka ena sala vakavanua ena veika era vakayacora kina mera bula kina se rawa i lavo mai kina. Me rogoci ka laurai talega na nodra i tuvaki o ira na tamata era sega ni dau bula vakatabakidua tu ga ena dua na vanua ka ra dau veitokiyaki mai na dua na vanua ki na dua tale.

2. Me ra na muria na vei matanitu na vei tuvatuva eso ka na rawa ni kilai kina na vei tiki ni qele era tawana tu vakavanua na vei kawa tamata oqo, ka qarauna na kena taqomaki na nodra dodonu mera taukena se taukena na vei tiki ni qele oqo.

3. Me tuvai na vei lawa eso ena tuvatuva vaka lawa vaka matanitu ka me dau qaravi kina na veileti eso me baleta na qele.

Tikina 15

1. Me taqomaki na nodra dodonu ni taukena na vei yau eso ena veivanua era bula kina o ira na vei kawa tamata oqo. Na vei dodonu oqo e okati kina na nodra dodonu mera vakayagataka, maroroi se lewa na vei yau oqo.

2. Ena veivanua e na taukena kina matanitu na veiyau talei se veika e kunei ena ruku ni qele, se na so tale na dodonu ka sega ni okati vata kei na kena taukeni na qele, sa na dodonu me na vakaduria se tuvana na matanitu na tuvatuva eso, ena nodra veirogorogoci ka cakacaka vata kei ira na kawa tamata oqo, ni bera ni qai vakatarai na kena qaravi na vakadidike se kena vakacacani na vei yau ka laurai ena nodra qele. E dodonu me ra na wasei ena yaga ni vei yau oqo o ira na vei kawa tamata oqo ka me

ra na saumi sara talega kevaka e vakacacani e dua na tiki ni nodra bula ena kena vakayacori na vei cakacaka oqo.

Tikina e 16

1. Sa sega ni dodonu mera kau tani mai na qele era tawana tiko o ira na vei kawa tamata oqo, mevaka na veika e vakaraitaki toka ena tiki ni lawa era tarava oqo.

2. Na nodra tokitaki na vei kawa tamata oqo ena gauna sa dodonu mera tokitaki kina e dodonu me na vakayacori ni sa tauri na nodra veivakadonui. Kevaka e sega ni na tauri rawa na nodra veivakadonui, e rawa ga nira na qai tokitaki kevaka e sa vakamuri na veisala vakalawa eso sa virikotori tu ena lawa ni dua na vanua, ka okati kina na kena veivaqai eso, ka na solia na galala vei ira na veilesilesi ni vei kawa tamata oqo mera mai solia kina na nodra vakasama.

3. Me na soli tikoga vei ira na vei kawa tamata oqo na dodonu me ra na lesu tale kina nodra qele ni sa cava na gauna se vu ni nodra tokitaki.

4. Kevaka e sega ni rawa na nodra suka, ni sa tiko e dua na veidinadinati, se kevaka e sega na veidinadinati, ka sa tiko e dua nai tuvatuva, sa na dodonu me na soli vei ira na vei kawa tamata oqo na qele se vanua me ra lai tawana ka taukena me tautauvata ke na qele se vanua era bula se taukena taumada, me rawa ni ra lai bula kina. Ia, kevaka era vinakata na vei kawa tamata oqo me ra saumi vakailavo me sosomitaka na nodra qele sa mai tauri vei ira, sa dodonu me ra na saumi vakakina.

5. E dodonu me ra na saumilesu o ira kece sara era sa tokitaki kevaka e ra vakalusia eso na ka e yaga ena nodra bula se kevaka era mavoa.

Tikina e 17

1. Na vei tuvatuva eso e sa tuvani tu me baleta na veisolisoli ni kena taukeni na qele vei ira na vei kawa tamata oqo e dodonu me na rokovi.

2. E na vei gauna kece sara e vinakati kina me na tokitaki na dodonu ni nodra taukena na nodra qele o ira na vei kawa tamata oqo e dodonu me ra na rogoci ka tauri na nodra nanuma.

3. O ira era sega ni lewe ni dua na kawa tamata oqo me ra na tarovi mera kakua ni ra mai vakayagataka na nodra malumalumu na lewe ni vei yavusa me baleta na nodra i tovo vakavanua se na nodra sega ni kila vakamatata na vei lawa eso me baleta na taukeni ni nodra qele o ira na lewe ni nodra yavusa, kei na nodra vakayagataka na qele era taukena.

Tikina e 18

Me na tuvai vakalawa na vei totoqi eso ka me ra na rawa ni totoqitaki kina o ira era voroka na lawa, se vakayagataka vakailoa na nodra qele o ira na kawa tamata oqo, ka me na tuvana na matanitu na veituvatuva eso me na tarovi kina na veicala vaka oqo.

Tikina e 19

Nai tuvatuva vaka matanitu me na vakadeitaka tiko vei ira na vei kawa tamata oqo na veika e soli vei ira na vei kawa tamata tale eso me vakataka na:

a) kena soli e levu tale na tiki ni qele vei ira na vei kawa tamata oqo kevaka e sa sega ni veirauti na qele era bula tiko kina kei na nodra bula se na kena sa levu na kedra i wiliwili;

b) na kena soli na vei gaunisala eso e rawa ni vakatoroicaketaka na qele era sa taukena tiko na vei kawa tamata oqo.

Wase Tolu – Na Veivakacakacakataki kei na Lawa e Vauca na Cakacaka

Tikina e 20

1. Na matanitu e dodonu, ena nona cakacaka tiko ena loma ni lawa kei na vei tuvatuva vakalawa eso, ena nodra veitokoni kei na veirogorogoci kei ira na kawa tamata oqo, me na tuvana na vei tuvatuva eso me na taqomaki ka vakadeitaki tiko kina na nodra rawa cakacaka kei na nodra qaravi vakacakacaka o ira na leweni vei mata tamata oqo, kevaka era sega ni taqomaki tiko ena vei lawa sa vakayagataki tiko vei ira na lewenivanua tale eso.

2. Na matanitu me na vakadeitaka tiko ena nona kaukauwa taucoko sara me kakua ni dua na veivakaduiduitaki e basika ena kedra maliwa o ira na leweni vei mata tamata oqo kei ira na lewenivanua tale eso, vakabibi ena vei tikina oqo:

a) na nodra curu cakacaka, ka okati kina na vei cakacaka eso e vulici, ka vakatalega kina na nodra tosoi cake vakacakacaka kei nai tutu ni veiliutaki vakacakacaka.

b) na nodra saumi vakatautauvata ena vei cakacaka tautauvata era cakava.

c) na nodra dodonu mera vakayagataka na veivuke vakavuniwai kei na tabana ni bula raraba, tuvatuva ni tabana ni bula kei na bula raraba ena vale ni cakacaka, na vei dodonu kecekece sara vakacakacaka kei na bula raraba, kei na veivakavaletaki.

d) na nodra dodonu mera vakaitavi ena vei soqosoqo vaka tamata cakacaka kei na kena vei cakacaka eso, ka tiko talega na nodra dodonu mera veidinadinati kei ira nai taukei ni cakacaka se o ira nai soqosoqo ni vei taukei ni cakacaka.

3. Na veika e na vakayacori oqo me okati talega kina na kena vakadeitaki na:

a) nodra kila vakamatata na nodra dodonu o ira kece sara na lewe ni vei kawa tamata oqo era cakacaka vaka gauna se cakacaka tudei ena vei mataqali cakacaka kece sara, ka ra rawa talega ni ra vakayagataka na nodra galala kei na dodonu vakacakacaka kece sara me vaka e volai tu ena lawa ka kovuta na cakacaka ena nodra vei matanitu, me vaka e ra okati talega kina na vei lewenivanua tale eso.

b) nodra taqomaki o ira na lewe ni vei kawa tamata oqo mai na nodra vakacakacakataki ena vei vanua e rawa ni vakacacana na nodra bula (tovo ni bula), vakabibi ena

vei vanua era rawa ni tarai kina mai na vei wainimate ca se vei ka tale eso va oya.

c) me ra kakua nira vakasaurarataki o ira na lewe ni vei kawa tamata oqo mera curu e na dua na mataqali cakacaka, ka okati kina na cakacaka vakabobula kei na veimataqali cakacaka tale eso era cakacaka sega ni ra saumi kina.

d) na nodra wasei vaka tautauvata o ira na lewe ni vei kawa tamata oqo ena galala kei na nodra qaravi ena vei cakacaka eso era qarava se ra tagane se ra yalewa, ka me ra taqomaki mai na vei vakacacani vakatamata (sexual harrasment).

4. Me na laurai na kena vakaduri na vei sala eso me na rawa ni dau dikevi kina na vei tabana ni cakacaka era cakacaka saumi kina o ira na lewe ni vei mata tamata oqo, ka me rawa ni vakadeitaki kina kena vakamuri na tiki ni Yavu Tu oqo.

Wase e Va - Na vuli cakacaka, cakacaka ni liga kei na cakacaka ena taudaku ni vei koro lelevu

Tikina e 21

O ira na lewe ni vei mata tamata oqo e dodonu me tautauvata na galala e soli vei ira me vaka e soli vei ira na vo ni lewenivanua era bula vata.

Tikina e 22

1. Me vakarautaki na vei tuvatuva eso ena vakaqacacotaka na nodra vakaitavi ga vakai ira o ira na

lewe ni vei mata tamata oqo ena vuli cakacaka ka na vakayagataki raraba.

2. Na matanitu me na tuva ka vakarautaka na vei tuvatuva ni vuli eso e na vei ganiti kei na nodra vuli cakacaka o ira na vei kawa tamata oqo kevaka e sega ni sotava na nodra gagadre na vei tuvatuva ni vuli eso sa vakarautaki taumada. Ia oqo me na vakayacori ena nodra vakaitavi o ira na lewe ni vei kawa tamata oqo.

3. Na vei tuvatuva ni vuli cakacaka kece sara e dodonu me na raica ka nanuma na nodra bula vakailavo, bula raraba kei na nodra I tovo ni bula vakavanua kei na nodra gagadre o ira na vei kawa tamata oqo. Kevaka e dua na vaka didike ena vakayacori me baleta na tikina oqo e dodonu me na vakayacori ni sa tiko na nodra veitokoni na vei kawa tamata oqo, ka dodonu me ra na tarogi ka vakasalataki taumada ena vei tuvatuva eso kei na kena vakayagataki. E na vei tikina e rawa, e dodonu me ra na veiliutaki sara ga ena vei tuvatuva oqo o ira na lewe ni vei kawa tamata oqo, kevaka era vinakata.

Tikina e 23

1. Sa ka bibi me kilai na bibi ni vei cakacaka ni liga, vei bisinisi lalai ena veikorokoro se vakai tikotiko, na nodra bula vakailavo kei na tovo ni cicivaki bisinisi vakavanua, me vakataka na vakasasa vuaka, qoli, tudai kei na kumukumuni ka, ena kena maroroi na nodra i tovo vakavanua kei na nodra rawa ka vakailavo kei na veivakatoroicaketaki. Na matanitu e dodonu, ena nodra vei tokoni ka vakaitavi na vei kawa tamata oqo, me qarauna ni ra vakaqacacotaki ka vakaukauwataki na vei bisinisi oqo.

2. Me dau soli na veivuke vakailavo se na kila ni cakacaka ena vei gauna e kerei mai kina mai vei ira na lewe ni vei kawa tamata oqo, ka me nanumi tiko kina na vei kila ni cakacaka vaka vanua kei na kena i vakarau era qarava kina na veika oqo o ira na lewe ni vei kawa tamata oqo, ka vaka talega kina na veivakatorocaketaki e rawa ni na rawa kina na toso.

Wase e Lima -- Na veiqaravi ni bula raraba kei na tiko bulabula

Tikina e 24

Na vei qaravi ni bula raraba me na vakatetei me ra okati kina na vei mata tamata kecekece oqo, ka me na kakua ni dua na veivakaduiduitaki e vakayagataki kina.

Tikina e 25

1. Sa dodonu me na vakarautaka na matanitu na veiqaravi ni tabana ni bula me ra qaravi kina na vei kawa tamata oqo, ke sega me na solia na matanitu na vei ka eso e na rawa ni ra vakayagataka na vei kawa tamata oqo ena nodra qarava na tabana ni bula eso era qarava, ka me rawa ni ra rawata talega nai vakatagedegede vinaka ni bula vakayago kei na tuvaki vinaka ni nodra vakasama.

2. Na veiqaravi ni tabana ni bula e dodonu, ena vanua e rawa kina, me na qaravi vaka i tikotiko. Na veiqaravi oqo e dodonu me na tuvani ka cicivaki ena nodra veitokoni na lewe ni vei kawa tamata oqo, ka me nanumi kina na nodra i tovo ni bula vakailavo, nai vakarau ni vanua era bula kina, kei nai vakarau ni nodra bula raraba kei na i

tuvaki ni nodra bula vakavanua kei na veiqaravi vakavanua eso me baleta na taqomaki ni mate, veivakabulai kei na wainimate.

3. Na tabana ni bula e dodonu me na qarava na nodra vakavulici ka vakacakacakataki o ira na lewe ni vei tikotiko mera qarava na tabana ni bula raraba kei na vei tabana tale ni bula eso.

4. Na kena qaravi na vei qaravi oqo e dodonu me na tuvani vata kei na vei tuvatuva eso e qaravi kina na bula raraba, bula vakailavo kei na vei tuvatuva vakavanua tale eso.

Wase Ono – Na vuli kei na sala ni veitaratara

Tikina e 26

Me na vakadeitaki ena kena tuvani nai vei tuvatuva eso na nodra vuli ena vei vakatagedegede kece sara, me vaka e soli vei ira na vei lewenivanua tale eso, o ira na lewe ni mata tamata oqo.

Tikina e 27

1. Na vei porakaramu ni vuli e tuvani me balet ira na vei kawa tamata oqo e dodonu me na tuvani ka vakayagataki ena kena laurai na veika e ganiti ira, ka me okati tiko kina na kedra i tukuni, na nodra kila ka kei na vei ka era vakayagataka, nai tovo ni nodra bula vaka tamata kei na nodra gagadre me baleta na nodra bula vakailavo, bula raraba kei na bula vakavanua.

2. E dodonu me na raica o ira na veiliutaki ena tabana oqo na nodra vakatavulici o ira na kawa tamata oqo me ra rawa nira tuvana vakai ira na vei tuvatuva ni vuli eso, ka me na rawa ni soli vei ira e na dua na gauna na vakatulewataki ni vei tuvatuva oqo ena dua na gauna.

3. Ia, e sa dodonu talega vua na matanitu me na raica na matanitu na nodra dodonu na vei mata tamata oqo mera tara ga na nodra vei koronivuli eso se na vanua ni vuli eso, kevaka e sa vei ganiti na vei koronivuli kei na vanua ni vuli oqori kei na lawa e sa vakadavora oti tu na tabana e veiqaravi tiko. E dodonu me na soli talega na veivuke e vinakati ena tikina oqo.

Tikina e 28

1. Me ra vakatavulici na gone era lewena na vei kawa tamata oqo, ena vei vanua e rawa ni qaravi vaka kina, me ra wili vola ka volavola ena nodra vosa Taukei se ena vosa e ra vakayagataka na lewe ni kawa tamata era wili kina. Ena gauna sa sega ni rawa ni na vakayacori kina na tikina oqo, e dodonu me na veitalanoataki ka veirogoci na tabana e veiqaravi kei ira na lewe ni vei kawa tamata oqo me laurai ne vei tuvatuva eso e rawa ni na qaravi kina na tikina oqo.

2. Me na qaravi na vei tuvatuva eso e na vakadeitaka na nodra kila vaka vinaka na kawa tamata oqo na vosa vakavanua se dua na vosa e vakayagataki raraba ena vanua era bula kina.

3. Me na qaravi na vei tuvatuva eso ka na vakadeitaka na kena maroroi ka vakaqacotaki ni vei vosa vakavanua se nodra vosa dina e nodra na vei kawa tamata oqo.

Tikina e 29

Na kena vakadewataki na kila kei na vei tikina eso ena vukei ira na gone era lewe ni vei kawa tamata oqo me ra rawa ni vakaitavi ka tautauvata kei ira era lewe ni nodra i tikotiko se vanua sa dodonu me dua na tiki bibi ni vei qaravi vuli vei ira na vei kawa tamata oqo.

Tikina e 30

1. Na matanitu me na tuvana na vei tuvatuva eso ka na vei ganiti kei na nodra i tovo ni bula kei na bula vakavanua na vei kawa tamata oqo, ka me na vakatavulici vei ira na nodra dodonu kei na nodra i tavi, vakabibi ena tabana ni cakacaka, tabana ni rawa ka vakailavo, vuli kei na tabana ni bula, bula raraba kei na nodra dodonu me vaka e volai tu ena Yavu Tu oqo.

2. Ke gadrevi, oqo e dodonu me na qaravi na tabana oqo ena kena vakadewataki ena i vola ka kaburaki ena vei gaunisala ni vei taratara eso ena nodra dui vosa na vei kawa tamata oqo.

Tikina e 31

Me na vakarautaki na vei gaunisala ni vuli eso ka me na vakayagataki ena veitiki ni vanua raraba, ka vakabibi vei ira era veitaratara voleka sara kei ira na vei kawa tamata oqo, ka me kau laivi kina na vei vakasama ca eso e rawa ni tu me baleti ira na vei kawa tamata oqo. Na kena qaravi na tikina oqo, e sa bibi kina me volai vakadodonu na vei tukutuku eso me baleta na nodra i tovo ni bula kei

na nodra bula o ira na kawa tamata oqo ena vei vola ni vuli kei na vei tiki ni yaya ni vuli tale eso e dau vakayagataki.

Wase e Vitu – Na vei taratara kei na cakacaka vata kei ira ena vei matanitu volekati keda

Tikina e 32

Me na tuvana na matanitu na vei tuvatuva eso, ka me okati kina na veidinadinati kei ira na vei matanitu tani, ka me rawa kina na vei taratara kei na veivukevukei ena kedra maliwa na vei mata i Taukei kei na vei lewe ni vei yavusa eso ena vei yasai vuravura era tu kina, ka me okati kina na nodra cakacaka vata ena veika me qwaravi kina na bula vakailavo, bula raraba, tovo ni bula vakavanua, bula ni vakabauta vakayalo kei na veika me baleta na vanua era bula kina.

Wase e Walu – Na Vakatulewa

Tikina e 33

1. Na vei tabana vaka matanitu e qarava na vei tikina eso e sa kovuti tiko ena Yavu Tu oqo sa dodonu me na vakadeitaka ni sa tiko na vei gaunisala se i tuvatuva eso me na qaravi kina na vei porokaramu eso e tarai ira na vei kawa tamata oqo, ka me na vakadeitaka ni sa tiko na vei ka eso e gadrevi me na rawa ni qaravi vakavinaka kina na veika eso e soli vei ira mera na qarava.

2. Na porokaramu oqo me na okati kina na :

a) kena navuci ka tuvani, cicivaki, vakayagataki ka dikevi, ena nodra vei tokoni na vei kawa tamata oqo, ena vei tikina eso e sa kovuti tiko ena Yavu Tu oqo.

b) na kena vakaturi na vei tiki ni lawa se tuvatuva eso vei ira na veiliutaki se vei qaravi na kena qaravi na vei tikina oqo, ka me ra veitokoni tiko kina na vei kawa tamata oqo.

Wase e Ciwa – Na Tabana Raraba

Tikina e 34

Na kena vakayagataki na vei tikina eso e kovuti tiko ena Yavu Tu oqo e dodonu me na vakatulewataki vakamatau, ka me nanumi kina nai tuvaki ni vei matanitu yadudua.

Tikina e 35

Na kena vakayagataki na vei tiki ni Yavutu oqo me na kakua ni kauta laivi na vei dodonu kei na galala eso sa tu vei ira na vei kawa tamata oqo me vaka e sa kovuti tu ena vei Yavu Tu kei na Lawa Vakaturi tale eso kei na veidinadinati vaka matanitu, lawa ni vei matanitu, veiyalayalati kei na i tovo vakavanua eso.

Wase e Tini – Na kena i Tini

Tikina 36

Na Yavu Tu oqo e sa mai vakadodonutaki (talevi) kina na Yavu Tu me baleta nai Taukei ni vanua kei ira na

lewe ni vei yavusa ni 1957 (**Indigenous and Tribal Populations Convention, 1957**).

Tikina e 37

Na kena vakadodonutaki na Yavu Tu oqo e dodonu me na volai se tukuni ki vua na Dairekita Levu (Director General) ni Tabana ka Qarava na Veimaliwai Vakacakacaka e Vuravura me na lai volai vakaivola.

Tikina e 38

1. Na Yavu Tu oqo e na okati walega kina o ira na lewe ni Tabana ka Qarava na Veimaliwai Vakacakacaka e Vuravura ka sa volai vakaivola na nodra vakadodonutaka na tikina oqo mai vua na Dairekita Levu.

2. Me na vakayagataki ni oti e 12 na vula na kena ciqomi na veivakadodonutaki ni rua na lewe ni Tabana ka Qarava na Veimaliwai Vakacakacaka e Vuravura mai vua na Dairekita Levu.

3. Ni oti oya, sa na tekivu vakayagataki na Yavu Tu oqo ni oti e 12 na vula na kena volai na kena sa vakadodonutaki.

Tikina e 39

1. E sa rawa vua e dua na lewe ni Soqosoqo ni Veimatanitu ka Qarava na Veivakacakacakataki me tinia na nona vakayagataka na Yavu Tu oqo ni oti e 10 na yabaki na kena a tekivu vakayagataki taumada na Yavu Tu oqo, ka me volai oya vua na Dairekita Levu ni

Tabana ka Qarava na Veimaliwai Vakacakacaka e Vuravura me na lai volai vakaivola kina. Na vakasuka oqo me na qai vakayacori ni sa oti e dua na yabaki na kena sa lai volai na vakasukai ni Yavu Tu.

2. O ira na vei matanitu kece era sega ni vakasuka na nodra vakayagataka na Yavu Tu oqo, me vaka e sa volai toka ena tikina e cake, ni sa oti e 10 na yabaki, e ra sa na okati tale tiko ena Yavu Tu oqo me yacova ni oti tale e 10 na yabaki, ka ra na qai rawa ga ni ra vakasuka na nodra vakayagataka na Yavu Tu oqo ni sa oti na 10 na yabaki ka tarava.

Tikina e 40

1. Sa nona i tavi na Dairekita Levu ni Soqosoqo ni Veimatanitu ka Qarava na Veivakacakacakataki me na vei taratara kei ira kece sara na lewe ni matabose ka vakaraitaka vei ira na vei vakadodonutaki kei na veivakasukai taucoko sara e sa yaco yani ki vua mai vei ira na lewe ni matabose.

2. E na nona vei taratara voli kei ira na vei lewe ni matabose oqo, e na gauna e taura kina nai karua ni veivakadodonutaki, e sa na dodonu vua na Dairekita Levu me na vakaraitaka vei ira na gauna cava e na tekivu vakayagataki kina na Yavu Tu oqo.

Tikina e 41

Na Dairekita Levu ni Tabana ka Qarava na Veimaliwai Vakacakacaka e Vuravura e dodonu me na volavola vua na Vunivola Levu (Secretary General) ni Matabose kei Vuravura (United Nations) ka me na lai volai, me vaka

na Tiki ni lawa 102 ni Lawa e Vauca na Matabose kei Vuravura (Charter of the United Nations), nai vakamacala kece sara ni kena sa vakadodonutaki se vakasukai na Yavu Tu me vaka na vei tiki ni Yavu Tu sa volai toka oqo e cake.

Tikina e 42

E sa na qai vakatau vua na matabose levu ni Tabana ka Qarava na Veimaliwai Vakacakacaka e Vuravura na kena lai vakaraitaki ki na Bose Raraba e dua nai tuvatuva me baleta na Yavu Tu oqo ka me na qai dikeva talega na kena biu ena i tuvatuva ni veivosaki ni Bose na kena dikevi, vaka tikina se taucoko, na Yavu Tu oqo.

Tikina e 43

1. Kevaka e sa na vakadonuya na Bose e dua na Yavu Tu, ka vakadodonutaka na Yavu Tu oqo, vakatikina se taucoko, sa na qai, vakavo ga kevaka e dua tani tale na kena vakadewataki na Yavu Tu vou –

a) na nona vakadodonutaka e dua na lewe ni matabose na Yavu Tu vou sa na okati kina na kena vakasukai na Yavu Tu oqo, ka me kakua ni vakayagataki kina na Tikina e 39 e cake, ena gauna sa tekivu vakayagataki kina na Yavu Tu sa vakadodonutaki oti oqo;

b) e na tiki ni siga sa na tekivu vakayagataki kina na Yavu Tu vou sa na oti kina na kaukauwa ni kena vakayagataki na Yavu Tu oqo mai vei ira na lewe ni matabose.

